

УДК 303.446.4-055.2”1920/1930”

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО „ЗВІЛЬНЕННЯ ЖІНКИ”
В УКРАЇНІ 20-30-х рр.: ПЕРЕТВОРЕННЯ ІДЕЇ В ДОГМУ

Розглядається радянська історіографія історії жінок в Україні у 1920-1930-ті рр. Простежується процес переростання ідеї розкріпачення жінок, запропонованої більшовиками, у догматизоване наукове знання.

Рассматривается советская историография истории женщин в Украине в 1920-1930-е гг. Прослеживается процесс перерастания идеи раскрепощения женщин, предложенной большевиками, в догматическое научное знание.

The article is devoted to the problem of soviet historiography to histories of the women on Ukraine (20-30-e years). It Is tracked process of the outgrow to ideas of the liberation of the women, brought forth Bolshevik, in dogmatic scientific knowledge.

Ключові слова: Україна, радянська історіографія, жіноче питання.

Аналізуючи історіографічний процес у ХХ столітті з історії жіноцтва, сучасні дослідники відзначають кардинальну зміну наукової парадигми в радянські часи. На їхню думку, у порівнянні з попереднім періодом, відбулася „підміна предмету дослідження – не вивчення жіночого досвіду, життєвих стратегій, досягнень, не аналіз процесів впливу жінок, жіночого на культурно-політичний контекст епохи, а уславлення соціалістичного ладу. Жінки виявилися зручним приводом для влади презентувати саму себе як таку, що вирішувала і вирішила жіноче питання” [1]. Правдивість цієї думки стає очевидною, коли порівнювати історичні знання ХІХ р початку ХХ ст. з радянською добою.

Цілком закономірно виникає дилема вибору: чи повністю відмовитися від радянської історіографії, яку „проблематично критично переосмислити” [2], чи все ж таки з’ясувати – чому і як відбулося становлення цієї парадигми, чим вона була обумовлена, як формувався міф „емансипованої радянської жінки”, який соціальний контекст цього явища? На наш погляд, помилкою є ігнорування досліджень радянської доби, адже розглядаючи історіографічні аспекти історії жінок в Україні, нас повинні цікавити не лише сучасні праці, а весь комплекс праць з даної

теми, враховуючи і ті, що є „методологічно” і „ідеологічно” застарілими. За слушним виразом В. Коцура, тоді нам краще стають зрозумілими „хибні шляхи” та „глухі кути” „заполітизованої історіографії, долаючи які ми наближаємося до істини” [3]. Виходячи з цього, метою статті є спроба простежити перетворення ідеї „повного звільнення жінки” в догму про „рівноправність жінок і чоловіків в СРСР”, обмежуючись розглядом історії жінок радянської України 20-30-х рр.

Історіографія означеної проблеми представлена працями загального характеру О. Стяжкіної, Н. Пушкарьової та Т. Орлової [4], де поряд з іншими питаннями побіжно розглядалася і визначена тема. Виняток складає робота О. Вологдіної [5], яка розкрила суть ідеї соціального розкріпачення жінок за працями класиків марксизму-ленінізму. Однак, досі наукових праць, де комплексно і всебічно було б проаналізовано та узагальнено зазначену проблему, немає. Що, вірогідно, обумовлено специфікою сучасної історіографічної ситуації, коли тільки-но формується неупереджена оцінка радянського минулого.

В радянській історіографії вивчення історії жінок було тісно пов'язано з марксистсько-ленінським підходом у „вирішенні жіночого питання”. В його основі була концепція про вплив суспільного виробництва на звільнення жінки. Ще у 1919 р. ідеолог більшовизму В. Ленін визначав, що „для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в суспільній продуктивній праці; тоді жінка буде займати таке ж положення, що і чоловік” [6]. До цієї ж думки схилилася і „емансипована комуністка” [7] О. Коллонтай, яка формулювала „жіноче питання” як „протиріччя (у капіталістичному суспільстві – Л.О.) між роллю жінки у виробництві та її політичним і соціальним безправ'ям”. А його вирішення вважала можливим лише з „переходом до нової системи виробництва, заміною приватної власності суспільним виробництвом і колективним споживанням” [8], тобто у соціалістичному суспільстві. Авторка підкреслювала, що окремого, самостійного „жіночого питання” не існує, а протиріччя, яке в буржуазному устрої пригнічує жінку, є невід'ємною частиною великої „соціальної проблеми боротьби праці і капіталу” [9]. Втім, процес усупільнення передбачав не лише „зрівняння жінки в продуктивності праці, її розмірах, умовах і часі з чоловіком”, а й „звільнення від домашнього господарства” (В. Ленін) та „організацію державної допомоги і охорони материнства” (О. Коллонтай) [10].

Переконаннями в справедливості цієї концепції насичена пропагандистська публіцистика 20-30-х рр. Популярними стали видання на кшталт „Чому вчив В.І. Ленін робітниць і селянок?”, „Що дала Жовтнева революція жінці?” та „Чому я стала заступницею Радянської влади?” [11].

Кожна робота містила чимало висловлювань „вождя світового пролетаріату” В. Леніна, а найуживанішою стала цитата про „непродуктивну, отупляючу, дріб’язкову домашню працю”, яка жінку „давить, душить, принижує, отупляє” та робить „забитою, некультурною істотою”. У висновку визначалася необхідність знищення домашньої праці і заміну її „домами-комунами, громадськими їдальнями, центральними пральнями, дитячими яслами” [12]. Для ознайомлення широких мас з ідеями В. Леніна Відділом робітниць ЦК РКП(б) видавалися брошури, які „пояснювали” їхню суть в доступній для населення формі [13]. Цим завданням слугували і чисельні статті в журналах „Комунарка України” та „Селянка України”, а також праці дружини та бойової подруги вождя „світового пролетаріату” Н. Крупської [14]. Всі вони разом склали „бібліотечку робітниці і селянки”, складовою яких стала пропаганда ідей В. Леніна.

Відповідно до його концепції виняткову роль у політиці „звільнення жінки” належатиме суспільному виробництву, в якому жінка повинна брати участь на рівних з чоловіком. А відтак в центрі уваги радянської публіцистики для жінок і про жінок мала постати саме тема жіночої праці в суспільному виробництві [15]. Вона стала своєрідним символом тієї епохи, а в подальшому – основою декларації „всесвітньо-історичних досягнень Радянської влади і більшовицької партії в області повного розкріпачення жінки” [16] (наприкінці 30-х рр.) й атрибутом соціалістичного способу життя [17] (з 60-х рр.). Проблемам жіночої праці були присвячені як окремі аналітичні збірки [18], видані Наркоматом УРСР, так і загальносоюзні статистичні матеріали. Щоправда, для них, як і всіх інших статистичних матеріалів тієї доби, притаманні перекошені і певною мірою фальсифікація.

Аналізуючи принципи аргументованості і способи переконання в літературі 20-х – поч. 30-х рр., найпоширенішою формою виявилось співставлення старого – поганого капіталістичного світу і нового – соціалістичного світлого майбуття для жінки. Досить часто порівнювався її статус „за старих часів” як „раби в сім’ї, нижчої істоти в громаді і „нелюдини” перед законом” з перевагами стану в радянському суспільстві [19]. З середини 30-х рр. додавався ще аналіз негативного статусу жінок в тогочасних капіталістичних державах [20]. Так поступово склалося оціночне кліше, що в наукових розвідках 50-80-х рр. стало певною аксіомою суджень [21].

Синтезуючи образ „емансипованої жінки” в пропагандистській літературі, стає очевидним його суперечливість та амбівалентність. З одного боку, він трансформувався від „рівноправних трудящих жінок” [22] (20-х рр.) до „радісного та щасливого, активного будівника соціалістичної

промисловості”, „великої сили в колгоспі”, управлінців „ленінсько-сталінського типу”, „полум’яних патріоток Країни Рад” [23] (30-х рр.). З іншого, одночасно згадується відсталість і затурканість жінки, особливо селянки, потреба в її політичній і культурній освіті. В публіцистиці 30-х рр. згадувалися вислови Й. Сталіна: „Робітниці і селянки можуть поліпшити наші ради і кооперативи, зміцнити і розвинути їх, якщо вони політично освічені. Робітниці і селянки можуть ослабити і підірвати їх, якщо вони темні і неосвічені” [24]. Передумови цього відобразила В. Більшай у своїй роботі „Партія і робітниця” 1925 р., розглядаючи ситуацію ще напередодні революції 1917 р.: „завдяки своїй несвідомості (у дореволюційний період – Л.О.) робітниці часто ставали перешкодою робітничому рухові, граючи на руку капіталістам... некваліфікована жіноча праця зростала з такою швидкістю, що виявилася прямою загрозою робочому класу” [25]. Суперечності в оцінці місця і ролі жінки в революційній боротьбі і побудові соціалізму засвідчили її другорядний статус порівняно з чоловіком, а також визначили їй роль виконавиці під „керівництвом партії Леніна-Сталіна”.

Апеляція до партії як направляючої сили у „вирішенні жіночого питання” звучала в пропагандистській літературі ніби нагадування, що рівноправність була дана „зверху революційною владою, а не досягнута в результаті їхньої політичної боротьби” [26]. Особливо її „звучання” в літературі посилювалося з кінця 20-х рр., коли активно відбувався процес формування тоталітарного суспільства. Статті-заклики на кшталт „Будьмо вірною опорою партії” або „Піднести партійно-масову роботу серед колгоспниць” [27] стали масовим явищем, засвідчивши поворот до партійної тематики в літературі.

А тому не дивно, що питання ролі компартії в історії жінок радянська історіографія визначила пріоритетним над іншими. Вже наприкінці 30-х рр. в пропагандистській літературі замість трудової тематики стала домінувати партійна лінія [28]. А з кінця 50-х рр. темою своїх дисертаційних пошуків її обрали О. Омеляненко, О. Белінська, З. Мацина, Л. Вітрук, Н. Гнедишева, В. Оніпченко, С. Дудукалов, Т. Курченко [29]. Однак, використані дисертантами методологічні канони на основі праць класиків марксизму-ленінізму та партійних настанов, а також направленість на історію партії, як похідну у вивченні історії жінок, призвели до однобічного і дещо спрощеного розгляду визначеної проблеми. І, як слушно зауважила Т. Курченко, „загальним недоліком робіт стало вивчення тільки позитивного досвіду роботи партійних організацій республіки серед жінок-робітниць, позиція обійти негативні моменти в діяльності комуністів України, утримання від аналізу причин цих явищ” [30]. Разом з тим, вони засвідчили перехід від публіцистичного

опису до самодостатньої дослідницької роботи і започаткували в радянській історіографії „партійну” дослідницьку модель вивчення історії жінок, з притаманними їй ідеологічними кліше та стереотипами.

Її подальша розробка відбувалася не на історичних кафедрах та в наукових установах, а зусиллями професійних істориків (Л. Вітрук, О. Кронік, Г. Курій, М. Волошина, Є. Кастеллі, Н. Приходько, Г. Романчик, В. Сидоренко, Ж. Тимченко [31]) навколо лекторських курсів товариства „Знання”. Вони репрезентували офіційну політику держави у жіночому питанні. Було чітко визначено структуру можливого аналізу: „міжнародний жіночий” лектор (Л. Вітрук) повинен був тісно пов’язати свій виступ з директивами партії та звернути увагу на основоположні „ленінські принципи досягнення фактичної рівноправності жінок у соціалістичному суспільстві” [32]. Виділялися чотири головні позиції – участь жінок у суспільному виробництві (мали вирішальну роль), підвищення освіти, залучення їх до управління і охорона материнства й дитинства [33]. Підкреслювалося, що „последовна, наполеглива боротьба за розкріпачення жінок – одна із славних сторінок історії КПРС” [34].

До структурних компонентів моделі поряд з „ленінськими принципами досягнення рівноправності жінок” і „вирішальної ролі компартії у їх здійсненні” включався ще один – класовий підхід. А відтак категорія „жінки” підлягала „класовому скануванню” на „буржуазних” і „пролетарського класу” („трудівниці”). І тільки для останніх (разом із селянками) „Великий Жовтень відкрив шлях до щасливого життя” [35], приніс „подвійне визволення: як трудівниці, визволивши від пригнічення, як жінку, від підлеглості чоловікові” [36]. Фактично класовий критерій нерівності увібрав до себе нерівність за статевою ознакою.

Очевидне зростання ідеологічного фактору в дослідженнях найяскравіше відобразилося в оцінці феміністичного руху. Спостерігаємо негативне сприйняття феміністичних організацій з наголосом на їх „класовому змісті» [37] та „націоналізмі” [38], а також обґрунтування боротьби з ними. Ідеологічне „тавро” відчутне навіть у порівнянні з науково-публіцистичною літературою 20-х рр. Так, М. Левкович, оцінюючи феміністичні на її думку промови С. Русової і платформу „Української жіночої спілки”, писала в 1928 р.: „Платформа цієї спілки, коли розглянути її в частині жіночих вимог, нібито цілком гарна, і майже нічим не відрізняється від тієї програми, що її виголосила по жіночому питанні наша партія: цілковита рівноправність жінки, відпуск для робітниці і службовки зі збереженням платні за 6 тижнів до пологів 6 тижнів після, рівна платня за рівну працю, охорона праці і материнства. Але щирість цих вимог та спроможність їх здійснення одразу стають очевидними, коли переходити до загальнополітичної частини платформи” [39]. Натомість у

70-х рр. дослідники стверджували інакше: „На Україні обстановка була ще складнішою, оскільки тут активно діяли буржуазні націоналістичні жіночі організації; за допомогою націоналізму вони намагалися відколоти жіночі маси від революційного пролетаріату, розколоти і послабити ряди революціонерів” [40]. Таке звуження ідеологічними рамками ракурсу досліджень та відсутність альтернативності в логіці міркувань неминуче призводило до схематичності, заполітизованості та певною мірою викривленості розглянутих проблем, зокрема у питанні взаємодії фемінізму та націоналізму [41].

Отже, для радянської історіографії історії жінок 20-30-х рр. був характерним підхід, що, по-перше, виходив з „ленінських принципів досягнення фактичної рівноправності жінок” й вирішальної ролі компартії в їх здійсненні, а по-друге, – зосереджувався на вивченні лише окремих питань, перш за все таких як участь жінок у суспільному виробництві та в партійній боротьбі. Класовий критерій, безальтернативність та заполітизованість наукового пошуку призводили до уніфікації самої категорії „жінки” як „багаточисельного загону трудящих мас” [42]. Невід’ємним атрибутом наукового дослідження стало ідеологічне кліше, яке складалося з певного набору цитат В. Леніна (як „ленінських принципів”) та партійної лінії у вивченні історії жінок. А домінуючі догматизовані моделі досліджень („трудова” і „партійна”) більше відображали політику репрезентації „вирішеності жіночого питання” офіційною владою, ніж відображали реальний об’єктивний процес.

1. Юкіна І. Історія жінок Росії: Жіноче рухання і фемінізм в 1850 – 1920-е роки. Матеріали к бібліографії. – Спб.: Алетея, 2003. – С. 23; Див. також: Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – С. 21.

2. Воронина М. Рец.: Юкіна І.І. Історія жінок Росії: Жіноче рухання і фемінізм в 1850 – 1920-е роки: Матеріали к бібліографії. – Спб.: Алетея, 2003. – 234 с. // Гендерні дослідження. – № 12. – 2004. – С. 188.

3. Коцур В. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – С. 14.

4. Пушкарева Н. Гендерна теорія і історичне знання. – Спб.: Алетея; АНО „Жіночий проєкт СПб”, 2007. – 496 с.; Стяжкіна О. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. – Донецьк: „Східний видавничий дім”, 2002. – 270 с.; Орлова Т. Жінка і сім’я

за радянських часів: історіографія проблеми // Соціальна історія. – 2008. – № 1. – С. 139-145.

5. Вологодина Е.С. Идеи социального раскрепощения женщин в 1920-1930-х гг. XX ст. // Социальные и гуманитарные науки: проблемы и перспективы. Сб. науч. трудов / Редкол.: Васильченко О.А. (отв.ред.) и др. – Комсомольск-на-Амуре: ГОУВПО „КНАГТУ”, 2008. – С. 185.

6. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1980. – Т. 39. – С. 201; Т. 40 – С. 157-158.

7. Успенская В. А. Коллонтай: радикальный проект женской эмансипации / Александра Коллонтай: теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики. Материалы международной научной конференции. Тверь, 11 марта 2002 г. Под ред. В. И. Успенской. – Тверь: Золотая буква, 2003. – С. 21.

8. Коллонтай А. Труд женщины в эволюции хозяйства. – Изд. второе, перераб. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1928. – С. 83, 94.

9. Там само. – С. 95.

10. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – С. 202; Коллонтай А. Труд женщины... – С. 83, 94; Коллонтай А. Работница-мать. – К.: Изд-во Центрального Издательского Бюро при Нар. Ком. Просвещения. Киевское отделение, 1919. – 16 с.

11. Блонина Е. Почему я стала защитницей Советской власти? – Х.: Издание Политотдела Поукрсовтрударма и Южфронта, 1920. – 15 с.; Сталь Л. Чему учил В.И. Ленин работниц и крестьянок. – М.-Л.: Госиздательство, 1926. – 55 с.; Каган Л. Путь к общественной работе. – М.-Л.: Госиздательство, 1926. – 32 с.; Дембский А.Ф. Работница и жилищная кооперация. – Изд. 2-е. – Х.: „Книгоспілка”, 1927. – 36 с.; Эсбе Ю. Что дала Октябрьская революция женщине? – Вид. 2-ге, вип. – Х.: Гос. изд. Украины, 1925. – С. 12.

12. Бильшай В. Партия и работница. Отдел работниц и селянок ЦК КП(б)У. – Х., 1925. – С. 29.

13. Ярославский Е. Ленин и раскрепощение женщины. – М.: „Московский рабочий”, 1925. – 15 с.

14. Крупская Н. О работе среди женщин. Сб. ст. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1925. – 94 с.

15. Гаско Б.Ю. Жіноча праця на Україні. – Х.: Господарство України, 1932. – 34 с.; Ландау А.М., Батищева М.М. О внедрении женского труда в каменноугольную промышленность. – Х.: Медиздат, 1934. – 64 с.

16. Гнатюк Д. Жінка СРСР. – К.: Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. – С. 15; Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1937. – С. 11-14, 30-40; Береза Г. Жінки Радянської країни. – К.: Укр. Вид-во політ. літ-ри, 1948. – С. 7-8.

17. Історичний досвід КПРС по формуванню і розвитку соціалістичного способу життя / Авт. колектив: В. Королько, В. Василенко, В. Горак та ін. – К.: Політвидав України, 1978. – С. 61; Курій Г.М. Радянські жінки-активні будівники комунізму. – К.: Вид-во „Радянська Україна”, 1975. – 48 с.; Приходько Н.А. Мати, трудівниця, громадський діяч. – К.: Тов-во „Знання” УРСР. – 48 с.
18. Женский труд на Украине: Сб. ст./ Под ред. М. Кустелян. – Полтава: „Изд-во Вопросы Труда”, 1926. – 88 с.
19. Немішаєва Л. Жінка в минулому та сучасному. – Х.: Державне вид-во України, 1925. – 32 с. (Селянська бібліотека); Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. – Х.: Всеукраїнське видавництво, 1929. – 62 с.
20. Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР. – С. 14-28; Береза Г. Жінки Радянської країни. – С. 32-34.
21. Сидоренко В.П. Торжество ленинських ідей рівноправності жінок. – К.: РВО „Поліграф книга”, 1973. – 23 с.; Голубенцева В.Г. Великий жовтень і розв’язання жіночого питання в СРСР. – К.: Знання, 1977. – 57 с.
22. Всесоюзный съезд работниц и крестьянок, членов сельских и городских советов и вол(рай)исполкомов. – М.: Изд-е ЦИК Союза ССР, 1927. – с. 11.
23. Гнатюк Д. Жінка СРСР. – С. 16-28, 31, 42-47; Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР. – С. 29-37, 44-46 с.
24. Цит. за: Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР. – С. 13.
25. Бильшай В. Партия и работница... – С. 15.
26. Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Х.: Фолио, 2001. – С. 81
27. Колгоспниця України. – 1933. – № 11-12. – С. 1.
28. Кірсанова К. Повна рівноправність жінок в СРСР... - С. 46.
29. Омеляненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (На материалах Украины): Автореф. дис... к. и. н. – Харьков, 1956. – 20 с.; Белинская О.Ф. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения работниц в хозяйственное и государственное строительство республики в восстановительный период (1921-1925): Автореф. дис...к.и.н. – К., 1963. – 23 с.; Витрук Л.Д. Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.): Автореф. дис...к.и.н. – К., 1967. – 21 с.; Гнедышева Н.И. Деятельность коммунистической партии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928-1932 pp.): Автореф. дис...к.и.н. –

Харьков, 1971. – 23 с.; Оніпченко В. Деятельность коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933-1937 гг.): Автореф. дис...к.и.н. – Одесса, 1978. – 23 с.; Дудукалов С. Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918-1920 гг.): Автореф. дис...к.и.н. – К., 1987. – 24 с.; Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: Автореф. дис...к.и.н. – К., 1990. – 20 с.

30. Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У... – С.8.

31. Приходько Н.А. Свято трудівниць (до Міжнародного жіночого дня 8 березня). На допомогу лектору. Тов-во „Знання”. – К.: КБНТП, 1972. – 19 с.; Кастеллі Є.Ю. В країні здійсненої мрії. – К.: Вид-во політ. Літ-ри України, 1979. – 77 с.; Волошина М.Т. Міжнародний жіночий день 8 березня (на допомогу лектору). – К.: Знання, 1974. – 25 с.; Її ж: В боротьбі за комунізм, мир і прогрес (До Міжнародного жіночого дня – 8 березня). – К.: Київська книжкова друкарня, 1972. – 39 с.; Вітрук Л.Д. Міжнародний жіночий день 8 березня. Матеріали на допомогу лектору. – К.: „Знання”, 1969. – 35 с.; Сидоренко В.П. Радянські жінки – активні будівники комунізму (на допомогу лектору). – К.: РБЕНТП, 1975. – 18 с.

32. Вітрук Л.Д. Жінки Радянської України ХХІV з’їзду КПРС. – К.: „Знання”, 1971. – С. 3.

33. Вітрук Л.Д. Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії (Матеріали на допомогу лектору до Міжнародного жіночого дня 8 березня). – К.: БНТП, 1970. – с. 11-14.

34. Вітрук Л.Д. Жінки Радянської України ХХІV з’їзду КПРС. – С. 11-12.

35. Курій Г.М. Радянські жінки-активні будівники комунізму... – С. 8.

36. Левкович М. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928. – С. 5.

37. Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1974. – С. 29-30.

38. Кастеллі Є.Ю. Міжнародний жіночий день 8 березня (на допомогу лектору). – К.: КБНТП, 1975. – С. 6-7.

39. Левкович М. Жінка в революційній боротьбі та громадянській війні на Україні. – С. 51.

40. Кастеллі Є.Ю. Міжнародний жіночий день 8 березня – С. 7.

41. Лабур О. Історіографічні аспекти взаємовідносин гендеру і націотворення в Україні // Науковий часопис НПУ імені

М.П. Драгоманова. Серія № 6. Историчні науки: Зб. Наукових праць. – Вип. 6. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 59-65.

42. Оніпченко В. Деятельность Коммунистической партии Украины... – С. 2.